

Classification and Analysis of the Motif of “Obstacles on the Path to the Lovers’ Union” in Persian Verse Romances

Seyyede Azam Hosseini^{1*}

Abstract

Persian verse romances constitute one of the most important genres of lyrical literature, whose narrative structures are based on a set of recurring motifs. One of the most fundamental of these motifs is “obstacles on the path to the lovers’ union,” which plays a major formative role in creating conflict and advancing the narrative. Despite numerous studies on Persian verse romances, no comprehensive classification or independent examination of the evolution of this motif has yet been undertaken. The present study aims to identify, classify, and analyze the various forms of the motif of “obstacles on the path to the lovers’ union” in Persian verse romances, and to explain its narrative function and evolution across different periods of Persian literature. The study employs a descriptive-analytical method based on textual content analysis. The data were extracted and examined from five primary verse romances and a number of supplementary works selected according to temporal, cultural, and literary criteria. The findings indicate that the motif of “obstacles on the path to the lovers’ union” is present in all the works examined and can be classified into seven main categories and several subcategories. The results further indicate that this motif contributes to the advancement of the narrative and reflects cultural, social, and mythological transformations across different periods of Persian literature.

Keywords: Persian verse romance; motif; obstacles to union; narrative function.

Introduction

Persian verse romances constitute a significant part of Persian lyrical literature and are characterized by recurrent narrative patterns and motifs. Among these, “obstacles on the path to the lovers’ union” is a particularly important motif, as various impediments delay or prevent the union of the lover and the beloved, generate conflict and suspense, and contribute to the development of the narrative. These obstacles are not merely narrative devices; in many cases, they also reflect the social conditions, family relations, religious beliefs, political structures, ethical norms, and cultural values of the periods in which the works were produced. Accordingly, examining this motif can contribute both to an understanding of the narrative mechanisms of Persian verse romances and to an analysis of the relationship between literary texts and their cultural and social contexts. Although obstacles to union have been addressed in previous studies, they have generally been examined within individual works or discussed only as particular narrative elements. Consequently, no comprehensive study has yet classified the different categories and subcategories of this motif, examined their narrative functions, and traced their transformations across a corpus of Persian verse romances. The present study therefore aims to identify, classify, and analyze the various forms of obstacles on the path to the lovers’ union, to

*Assistant Professor, Department of Persian Language and Literature Education
, Farhangian University, Khorasan Razavi, Iran.

Sa.hosseini@cfu.ac.ir

ORCID: 000900029789401

examine their role in the development of the narrative, and to investigate their transformations in relation to the cultural, social, and intellectual contexts of different periods.

The theoretical framework of the study is based on the concept of the motif as a recurrent structural and semantic element of narrative. Obstacles to union are therefore treated not as isolated events but as structural motifs that organize the narrative by creating conflict and suspense and delaying the attainment of union. The study also draws, to a limited extent, on Vladimir Propp's morphological approach, particularly his emphasis on the role of events that advance the narrative. Since Persian verse romances differ in origin and structure from the folktales examined by Propp, his theory is not applied as a comprehensive morphological model; rather, selected concepts are employed to explain the narrative function of obstacles to union. Accordingly, the classification developed in this study is based primarily on the source of the obstacle and its function within the narrative structure, rather than on individual characters or isolated events.

The research adopts a descriptive-analytical method based on textual content analysis. The motif of "obstacles on the path to the lovers' union" constitutes the unit of analysis, and relevant instances were identified, extracted, classified, and analyzed in the selected texts. The primary corpus consists of *Zal and Rudabeh* from Ferdowsi's *Shahnameh*, Ayyuqi's *Vargha and Golshah*, Fakhr al-Din As'ad Gorgani's *Vis and Ramin*, and Nezami Ganjavi's *Khosrow and Shirin* and *Layli and Majnun*. These works were selected because of their prominent position in the Persian literary tradition, their complete narratives, and the diversity of obstacles to union represented in them. To obtain a more comprehensive understanding of the categories and subcategories of the motif, a number of other classical and folk romances of oral origin, as well as romantic narratives from the *Shahnameh*, were examined as supplementary sources. The identified instances were classified according to the source of the obstacle and its role in advancing the narrative; their narrative functions in generating conflict and suspense and advancing the plot were then compared, and the transformation of the motif across different periods of Persian literature was subsequently examined.

Main Discussion and Findings

The analysis of the selected texts reveals that, despite their apparent diversity, obstacles on the path to the lovers' union follow recurrent patterns and can be classified according to their origins and their functions within the narrative. On this basis, the identified obstacles fall into seven main categories: love involving prohibited kinship relations, exogamous marriages, the requirement of marriage according to accepted custom, social and cultural differences, obstacles arising from individual characteristics, religious and ethical considerations, and general opposition to marriage and emotional attachment. Some of these categories also contain several subcategories that appear in different forms across the narratives examined.

The first category concerns **love involving prohibited kinship relations**, one of the oldest forms of obstacles identified in the corpus. Such relationships appear in different forms, including the love of a stepmother or foster mother for a stepson or foster son, the love of a stepson for a stepmother, and love between siblings. The examination of these narratives suggests that this category has roots in ancient mythological narratives and Iranian traditions and that its function

and interpretation change according to the cultural and religious context in which the story is represented.

The second category, **exogamous marriage**, encompasses relationships in which the lovers belong to different territories, peoples, or political domains. Examples include Zariadres and Odatis, Goshtasp and Katayun, Bijan and Manijeh, Rostam and Tahmineh, Zal and Rudabeh, and Khosrow and Shirin. In these narratives, geographical or ethnic difference does not necessarily constitute an obstacle in itself; rather, it becomes an obstacle when it provokes familial or political opposition. In the story of Goshtasp and Katayun, for example, the Roman emperor opposes his daughter's choice because Goshtasp is a foreigner, while similar patterns occur in the stories of Zal and Rudabeh, Bijan and Manijeh, and Rostam and Tahmineh. Thus, exogamy may transform an individual romantic relationship into a broader conflict involving family, political authority, and relations between different territories.

A third form of obstacle is the **requirement of marriage according to accepted custom**, particularly evident in *Khosrow and Shirin*. Despite her love for Khosrow, Shirin refuses complete union before a formal marriage has taken place. Her insistence delays their union and generates further events in the narrative. In this case, the obstacle demonstrates that union does not depend solely on overcoming external opposition; conformity to ethical and social norms may also become a condition for its realization. Shirin's position consequently transforms the relationship from a merely emotional attachment into one based on commitment and responsibility.

The fourth category consists of **social and cultural differences**, which include political, class and racial, economic, and ideological differences. Political differences occur in such narratives as *Goshtasp and Katayun*, *Bijan and Manijeh*, *Zal and Rudabeh*, and *Khosrow and Shirin*. Class and racial differences appear in a wider range of narratives, while economic differences are particularly evident in *Varqa and Golshah*, and ideological differences occur in *Asli and Karam* and *Yusuf and Zulaykha*. These differences acquire narrative significance when they lead families, communities, or political authorities to oppose a relationship. Consequently, the obstacle is often produced not merely by difference itself, but by the social response to that difference.

The fifth category comprises **obstacles arising from individual characteristics**, including unusual physical features, old age and incapacity, and psychological disturbance. Zal, Mobad in *Vis and Ramin*, and Majnun represent the principal examples of these subcategories. The analysis indicates that individual characteristics do not automatically constitute obstacles to union. They acquire this function when they affect the judgment of the family or society regarding a person's suitability for marriage or when they prevent the formation of a complete emotional relationship. In *Vis and Ramin*, for instance, the age difference, lack of emotional reciprocity, and Mobad's physical and sexual incapacity distinguish formal marriage from genuine union. In *Layli and Majnun*, Majnun's psychological disturbance is intertwined with the patriarchal tribal structure, Layli's passivity within that system, and the presence of a powerful rival. The principal obstacle therefore lies not simply in an individual characteristic but also in the social judgment formed around it.

The sixth category involves **religious and ethical considerations**. Unlike many external obstacles, these arise primarily from the characters' beliefs, values, and commitment to religious

or ethical principles. They can be divided into fear of divine or royal punishment and concern for the preservation of chastity. Even when union is physically possible, the characters may refrain from it because of fear of sin, punishment, loss of honor, or violation of moral principles. In *Vamiq and Azra*, *Iraj and Howbara*, and *Khosrow and Shirin*, chastity functions not merely as a personal virtue but as an element that actively delays union. Shirin's refusal to accept union with Khosrow before formal marriage is particularly significant in this respect, since her conscious adherence to ethical and social values deepens the narrative conflict and complicates the path toward union.

Finally, **general opposition to marriage and emotional attachment** constitutes the seventh category. Here, the obstacle does not arise from social differences, family circumstances, or individual characteristics, but from a negative attitude toward marriage or emotional attachment itself. *Salaman and Absal* provides the principal example of this pattern. In such a narrative, the conflict emerges from the confrontation between romantic attachment and an opposing conception of marriage and emotional relationships.

Taken together, these categories demonstrate that obstacles on the path to union operate at several interconnected levels—individual, familial, social, political, religious, and ethical. Their narrative importance lies not simply in preventing or delaying union, but in generating conflict, shaping the sequence of events, and determining the course of the lovers' relationship. The same general motif may therefore assume different forms and functions according to the cultural, social, and historical context of each narrative.

Conclusion

The findings indicate that the motif of "obstacles on the path to the lovers' union" constitutes an important component of the narrative structure of Persian verse romances. The sources of these obstacles are diverse: some arise from political, social, class, economic, or ideological circumstances; others are rooted in religious and ethical values or in attitudes toward individual characteristics. Their significance therefore extends beyond merely postponing or preventing union. By generating conflict and suspense and influencing the sequence of narrative events, they contribute to the development and organization of the narrative.

The historical development of this motif also reflects transformations in cultural, social, religious, and intellectual attitudes toward love, marriage, family, and human relationships. Some forms of the motif have roots in mythological and historical narratives and, while preserving their fundamental core, acquire new manifestations in later periods. The classification and analysis of these obstacles can therefore contribute both to a better understanding of recurring narrative patterns in Persian verse romances and to the study of the relationship between literary structures and their cultural contexts.

References

Bartholomae, C. (1948). *Women in Sasanian Law* (N. Saheb al-Zamani, Trans.). Tehran: Atayi Press.

Parsanasab, M. (2009). "Motif: Definitions, Types, Functions, and ...". *Literary Criticism Quarterly*, 1(5), 7–40. <https://dor.isc.ac/dor/20.1001.1.20080360.1388.2.5.3.4>

Propp, V. (1989). *Morphology of the Folktale* (F. Badre'i, Trans.). Tehran: Tus Publications.

Tafazzoli, A. (1997). *A History of Pre-Islamic Iranian Literature* (Z. Amuzgar, Ed.). Tehran: Sokhan.

Jami, A. (1983). *Yusuf and Zulaykha* (N. Vazinpour, Ed.). Tehran: Amir Kabir.

Jami, A. (1997). *Salaman and Absal* (Z. Mohajeri, Ed. & Annot.). 1st ed. Tehran: Ney Publishing.

Zarshenas, Z. (2005). *The Heritage of Narrative Literature in Ancient Iran*. Tehran: Office of Cultural Research.

Savoji, S. (1969). *Jamshid and Khorshid* (J. P. Asmussen & F. Vahman, Eds.). Tehran: Franklin Book Translation and Publishing Institute.

Safi, M. (2009). *Bahram and Golandam* (H. Zolfaghari & P. Arastu, Eds.). Tehran: Cheshmeh.

Onsori, A. H. ibn A. (1967). *Vamiq and Azra* (with an introduction by Dr. Molvi; A. Rabbani, Ed.). Punjab: University of the Punjab.

Ayyuqi. (1964). *Varqa and Golshah* (Z. Safa, Ed.). Tehran: University of Tehran.

Ferdowsi, A. (1999). *Shahnameh* (9 vols., A. Nushin, General Ed.). Tehran: Qoqnoos Publications.

Gorgani, F. al-D. A. (1958). *Vis and Ramin* (M. J. Mahjub, Ed.). Tehran: Ebn-e Sina.

Mashkur, M. J. (1950). *Karnameh-ye Ardashir-e Babakan*. Tehran: Danesh Press.

Nezami Ganjavi. (1954). *Khosrow and Shirin* (V. Dastgerdi, Ed., 2nd ed.). Tehran: Ebn-e Sina.

Nezami Ganjavi. (1997). *Layli and Majnun* (S. Hamidian, Ed., 1st ed.). Tehran: Qatreh.

Anonymous. (2018). *Heydar Beyg and Samanbar* (N. Dorri & H. Zolfaghari, Eds. & Intro.). Tehran: Khamoosh Publishing.

طبقه‌بندی و تحلیل بن‌مایه «موانع در مسیر وصال عشاق» در منظومه‌های عاشقانه فارسی

سیده اعظم حسینی*

چکیده

منظومه‌های عاشقانه فارسی از مهم‌ترین گونه‌های ادب غنایی‌اند که ساختار روایی آن‌ها بر مجموعه‌ای از بن‌مایه‌های تکرارشونده استوار است. یکی از بنیادی‌ترین این بن‌مایه‌ها، «موانع در مسیر وصال عشاق» است که نقش سازنده اصلی در شکل‌گیری کشمکش و پیشبرد روایت دارد. با وجود پژوهش‌های متعدد درباره منظومه‌های عاشقانه، تاکنون طبقه‌بندی جامع و بررسی سیر تحول این بن‌مایه به‌طور مستقل انجام نشده است. هدف این پژوهش، شناسایی، طبقه‌بندی و تحلیل گونه‌های مختلف بن‌مایه «موانع در مسیر وصال عشاق» در منظومه‌های عاشقانه فارسی و تبیین کارکرد روایی در منظومه عاشقانه و سیر تحول آن در دوره‌های مختلف ادب فارسی است. پژوهش با روش توصیفی - تحلیلی و بر پایه تحلیل محتوای متون انجام شده و داده‌های آن از پنج منظومه اصلی و شماری از منظومه‌های ناظر، بر اساس معیارهای زمانی، فرهنگی و ادبی، استخراج و بررسی شده است. یافته‌های تحقیق نشان می‌دهد بن‌مایه «موانع در مسیر وصال عشاق» در تمامی منظومه‌های بررسی شده حضور دارد و می‌توان آن را در هفت دسته اصلی و چندین زیرگونه طبقه‌بندی کرد. همچنین نتایج بیانگر آن است که این بن‌مایه در پیشبرد روایت نقش دارد و بازتابی از دگرگونی‌های فرهنگی، اجتماعی و اسطوره‌ای در دوره‌های مختلف ادب فارسی است.

کلمات کلیدی: منظومه عاشقانه؛ بن‌مایه؛ موانع وصال؛ کارکرد روایی.

*نویسنده مسئول: استادیار گروه آموزش زبان و ادبیات فارسی دانشگاه فرهنگیان خراسان رضوی

۱. مقدمه

ادبیات غنایی فارسی یکی از غنی‌ترین حوزه‌های ادبیات کلاسیک ایران است که بخش مهمی از آن را منظومه‌های عاشقانه تشکیل می‌دهند. این منظومه‌ها از نظر تعداد، متنوع هستند اما همه آن‌ها از الگوی روایی مشترکی برخوردارند و از بن‌مایه‌های متعددی ساخته شده‌اند. بعضی از این بن‌مایه‌ها در بسیاری از منظومه‌های عاشقانه تکرار شده‌اند و شکل‌گیری، تداوم و فرجام روایت به آن‌ها وابسته است. یکی از بن‌مایه‌ها، وجود «مانع در مسیر وصال عاشق» است. در بسیاری از این منظومه‌ها وجود موانعی، وصال عاشق و معشوق را به تأخیر می‌اندازند یا ناممکن می‌سازند. این موانع در بسیاری از موارد بازتاب ساختارهای اجتماعی، باورهای دینی، مناسبات سیاسی، نظام‌های خویشاوندی و ارزش‌های اخلاقی هر دوره به شمار می‌آیند. از این‌رو، بررسی آن‌ها صرفاً به شناسایی یک بن‌مایه روایی محدود نمی‌شود، بلکه زمینه‌ای برای تحلیل ارتباط میان ساختار روایت و بستر فرهنگی منظومه‌ها فراهم می‌آورد.

از آنجا که مفهوم بن‌مایه در این پژوهش نقشی محوری دارد، پیش از ورود به بحث، تعریف آن ضروری است. درباره بن‌مایه، پژوهشگران ایرانی و غیرایرانی دیدگاه‌های گوناگونی ارائه کرده‌اند و از آن با عنوان «موتیف»^۳ نیز یاد کرده‌اند. از میان این دیدگاه‌ها، تعریف استیث تامسون^۴ با موضوع این پژوهش تناسب بیشتری دارد. وی بن‌مایه را عنصری تکرارشونده در روایت می‌داند که از رهگذر تکرار، معنایی ویژه می‌یابد و در کنار دیگر عناصر، در شکل‌گیری ساختار روایت نقش ایفا می‌کند. (۱۹۷۳: ۱۰/۱) به نقل از (پارسانسب، ۱۳۸۸: ۱۰)

پارسانسب نیز بن‌مایه را عنصری ساختاری - معنایی می‌داند که در اثر تکرار در روایت‌ها، به الگویی نمونه‌وار تبدیل می‌شود و در گسترش و انسجام روایت نقش دارد. (پارسانسب، ۱۳۸۸: ۲۲)

پژوهش حاضر نیز با تکیه بر این دو دیدگاه، «موانع در مسیر وصال» را بن‌مایه‌ای روایی می‌داند که به‌صورت تکرارشونده در منظومه‌های عاشقانه فارسی حضور دارد و با ایجاد کشمکش، تعلیق و تأخیر در تحقق وصال، در پیشبرد ساختار روایت نقش ایفا می‌کند.

۱-۱. بیان مسئله

منظومه‌های عاشقانه فارسی از مهم‌ترین گونه‌های ادب غنایی به شمار می‌آیند که حرکت روایت معمولاً از نقطه‌آشنایی یا دلدادگی آغاز می‌شود و تا وصال یا ناکامی عاشقان ادامه می‌یابد. در منظومه‌های عاشقانه فارسی، وصال عاشق و معشوق به ندرت بدون مانع تحقق می‌یابد. شاعران با بهره‌گیری از موانع گوناگون، مسیر داستان را پیچیده‌تر ساخته و زمینه شکل‌گیری کشمکش، تعلیق و تحول شخصیت‌ها را فراهم می‌کنند. این موانع گاه منشأ خانوادگی، اجتماعی، سیاسی یا اعتقادی دارند و گاه از ویژگی‌های فردی یا شرایط بیرونی ناشی می‌شوند؛ از این‌رو، موانع در مسیر وصال را می‌توان یکی از بنیادی‌ترین بن‌مایه‌های منظومه‌های عاشقانه و عامل پیش‌برنده روایت دانست.

اگرچه وجود موانع در اغلب منظومه‌های عاشقانه فارسی امری شناخته‌شده است، بررسی پژوهش‌های پیشین نشان می‌دهد که این موضوع غالباً در قالب تحلیل یک اثر یا اشاره‌ای گذرا به برخی عناصر داستانی مطرح شده است. در

^۳ Motif.

^۴Thompson, Stith .

نتیجه، تاکنون تصویری جامع از بن‌مایه «موانع در مسیر وصال عشاق»، نحوه طبقه‌بندی آن‌ها، میزان تکرارشان و تحول و کارکرد آن‌ها در منظومه‌های مختلف ارائه نشده است. این کاستی، امکان مقایسه ساختاری منظومه‌ها و شناخت الگوهای مشترک یا متمایز آن‌ها را محدود کرده است.

از سوی دیگر، این موانع تنها نقش روایی ندارند، بلکه در بسیاری از موارد بازتاب شرایط اجتماعی، مناسبات خانوادگی، باورهای دینی، ساختار قدرت، هنجارهای اخلاقی و جهان‌بینی حاکم بر زمان شکل‌گیری هر منظومه هستند. بنابراین، بررسی این بن‌مایه می‌تواند علاوه بر شناخت سازوکار روایت، به تبیین پیوند میان متن ادبی و زمینه‌های فرهنگی و اجتماعی آن نیز کمک کند.

بر همین اساس، مسئله اصلی این پژوهش آن است که بن‌مایه «موانع در مسیر وصال عشاق» در منظومه‌های عاشقانه فارسی چه گونه‌هایی دارند، بر چه اساسی می‌توان آن‌ها را طبقه‌بندی کرد، کارکرد هر یک در پیشبرد روایت چیست و این بن‌مایه در منظومه‌های متعلق به دوره‌های مختلف ادب فارسی چه تحولاتی را تجربه کرده است؟ پاسخ به این پرسش‌ها می‌تواند تصویری منسجم از یکی از مهم‌ترین بن‌مایه‌های روایت در منظومه‌های عاشقانه ارائه دهد و زمینه را برای تحلیل تطبیقی این آثار فراهم سازد.

۲-۱. ضرورت و اهمیت پژوهش

ضرورت این پژوهش از آنجا ناشی می‌شود که تاکنون مطالعه‌ای جامع درباره طبقه‌بندی و تحلیل موانع در مسیر وصال عشاق در منظومه‌های عاشقانه فارسی انجام نشده است. اغلب تحقیقات پیشین به معرفی آثار، تحلیل شخصیت‌ها یا بررسی مضامین عاشقانه پرداخته‌اند و نقش موانع وصال را بیشتر به صورت پراکنده و در چارچوب تنها یک اثر خاص بررسی کرده‌اند. این خلأ پژوهشی، لزوم انجام پژوهشی نظام‌مند در این زمینه را آشکار می‌سازد.

اهمیت پژوهش حاضر در آن است که با بررسی تطبیقی مجموعه‌ای از منظومه‌های عاشقانه فارسی، موانع مسیر وصال را در قالب یک نظام طبقه‌بندی‌شده تحلیل می‌کند. این رویکرد، افزون بر شناسایی انواع موانع، کارکرد هر یک را در ایجاد کشمکش، تعلیق، تحول شخصیت‌ها و پیشبرد روایت نشان می‌دهد و امکان مقایسه الگوهای روایی در آثار مختلف را فراهم می‌سازد.

از سوی دیگر، نتایج این پژوهش می‌تواند به شناخت بهتر بازتاب ارزش‌های فرهنگی، اجتماعی، سیاسی و اعتقادی در ادبیات عاشقانه فارسی کمک کند و زمینه‌ای برای پژوهش‌های بعدی در حوزه روایت‌شناسی، ادبیات تطبیقی و مطالعات فرهنگی فراهم آورد.

۳-۱. اهداف پژوهش

هدف اصلی این پژوهش، شناسایی، طبقه‌بندی و تحلیل بن‌مایه «موانع در مسیر وصال عشاق» در منظومه‌های عاشقانه فارسی است. پژوهش می‌کوشد با بررسی تطبیقی منظومه‌های منتخب، انواع موانع در مسیر وصال را بر اساس ویژگی‌های ساختاری و روایی دسته‌بندی کند، کارکرد آن‌ها را در پیشبرد روایت نشان دهد و سیر تحول این بن‌مایه را در دوره‌های مختلف ادب فارسی بررسی نماید. همچنین، این پژوهش می‌کوشد ارتباط میان دگرگونی این بن‌مایه و زمینه‌های فرهنگی، اجتماعی و فکری حاکم بر هر دوره را تبیین کند. بر این اساس پژوهش حاضر در پی پاسخ‌گویی به پرسش‌های زیر است:

۱. بن‌مایه «موانع در مسیر وصال عشاق» در منظومه‌های عاشقانه فارسی چه گونه‌ها و زیرگونه‌هایی دارد و بر چه اساسی می‌توان آن را طبقه‌بندی کرد؟

۲. کارکرد روایی بن‌مایه «موانع در مسیر وصال عشاق» در منظومه‌های عاشقانه فارسی چیست و چگونه در شکل‌گیری و پیشبرد روایت نقش ایفا می‌کند؟
۳. سیر تحول این بن‌مایه در منظومه‌های متعلق به دوره‌های مختلف ادب فارسی چگونه است؟

۴-۱. پیشینه پژوهش

تاکنون مطالعات متعدد بسیاری شامل کتاب، رساله، مقاله و غیره درباره منظومه‌های عاشقانه فارسی صورت گرفته است. بیشتر مطالعات انجام‌شده به بررسی ویژگی‌های ادبی، زبانی، بلاغی، شخصیت‌پردازی، مضامین عرفانی یا تحلیل ساختاری یک منظومه خاص متمرکز بوده‌اند. در این میان، برخی پژوهش‌ها نیز با بهره‌گیری از نظریه‌های روایت‌شناسی و ساختارگرایی، عناصر سازنده روایت را در آثاری همچون «ویس و رامین»، «خسرو و شیرین»، «لیلی و مجنون» و «یوسف و زلیخا» و غیره بررسی کرده‌اند. این مطالعات هرچند شناخت ارزشمندی از ساختار این آثار ارائه کرده‌اند اما اغلب به تحلیل یک منظومه محدود مانده و امکان مقایسه نظام‌مند میان آثار مختلف را فراهم نکرده‌اند.

در برخی پژوهش‌های دیگر نیز به بن‌مایه‌های رایج در ادبیات غنایی، از جمله عشق، سفر، آزمون، جدایی، وصال و عناصر شگفت پرداخته شده است اما موانع وصال معمولاً در حد یکی از اجزای روایت بررسی شده و کمتر موضوع اصلی پژوهش قرار گرفته است. از میان همه این آثار، مقاله‌ی «بررسی عوامل بازدارنده وصال در منظومه غنایی ویس و رامین» (آقایی و پاکدل، ۱۳۹۳) به این موضوع پرداخته و موانع وصال را که بر سر راه موبد یا رامین بوده برشمرده و البته به‌جای اینکه به تحلیل این موانع بپردازد، بیشتر به آوردن ابیات به‌عنوان شاهد مثال بسنده کرده است؛ در نتیجه پژوهشی که به طبقه‌بندی و تحلیل نظام‌مند بن‌مایه «مانع مسیر وصال» بپردازد، مشاهده نمی‌شود.

بر این اساس، نوآوری پژوهش حاضر در آن است که با مطالعه مجموعه‌ای از منظومه‌های عاشقانه فارسی، ضمن شناسایی و طبقه‌بندی گونه‌ها و زیرگونه‌های این بن‌مایه، کارکرد هر یک از آن‌ها را در شکل‌گیری کشمکش روایی و پیشبرد داستان تحلیل می‌کند. افزون بر این، تصویری منسجم از تحول این بن‌مایه در منظومه‌های عاشقانه فارسی ارائه می‌دهد و می‌کوشد بخشی از خلأ موجود در مطالعات بن‌مایه‌شناسی این حوزه را جبران کند.

۵-۱. چارچوب نظری

عشق به‌عنوان یکی از مهم‌ترین مسائل و دغدغه‌های بشری، امری تاریخی و فرهنگی است که نوع بروز و بیان آن، از دوره‌ای به دوره‌ای و از فرهنگی به فرهنگ دیگر تفاوت می‌کند. در ادبیات، جایی که عشق می‌تواند در آن مطرح شود، ژانر عاشقانه است و زیرژانر منظومه عاشقانه، مناسب‌ترین بستر برای طرح آن است.

صاحب‌نظران، منظومه عاشقانه را شعری روایی، بلند و اغلب در قالب مثنوی تعریف کرده‌اند که به توصیف عینی و تفصیلی کنش‌های عاطفی و احساسات میان دو نفر که «عاشق و معشوق» نامیده می‌شوند، می‌پردازد.

منظور از «عاشق و معشوق» زوج‌های اصلی منظومه‌های عاشقانه‌اند که روایت بر محور رابطه عاطفی و کوشش آنان برای رسیدن به وصال سامان یافته است. بر این اساس، شخصیت‌هایی که عشق آنان یک‌سویه، فرعی یا فاقد نقش محوری در پیشبرد روایت است، از شمول این تعریف خارج‌اند؛ باین‌حال، از آنجا که موضوع این پژوهش شخصیت‌ها نیست، بلکه بن‌مایه موانع وصال است، هر جا این‌گونه روابط در شکل‌گیری، تقویت یا تبیین موانع وصال نقشی مؤثر داشته‌اند، در تحلیل‌ها نیز مورد توجه قرار گرفته‌اند.

این منظومه‌ها افزون بر جنبه‌های زبانی و زیبایی‌شناختی، از ساختاری روایی برخوردارند که بر اساس روابط میان شخصیت‌ها، رخدادها و بن‌مایه‌های تکرارشونده شکل می‌گیرند. یکی از رویکردهای مؤثر در مطالعه این متون، آن است که به جای تمرکز بر ویژگی‌های منفرد هر اثر، الگوهای مشترک و تکرار شونده روایت‌ها را شناسایی کند. بن‌مایه‌ها از مهم‌ترین عناصر تکرار شونده روایت محسوب می‌شوند؛ زیرا در آثار گوناگون، الگوی مشابهی را تکرار می‌کنند.

یکی از این بن‌مایه‌ها در منظومه‌های عاشقانه فارسی، «موانع در مسیر وصال» است. این بن‌مایه معمولاً پس از شکل‌گیری رابطه عاشقانه ظاهر می‌شود و مسیر روایت را از حالت خطی خارج می‌کند. وجود مانع، کشمکش داستانی را ایجاد یا تشدید می‌کند، تعلیق را افزایش می‌دهد و زمینه را برای وقوع رخدادها بعدی فراهم می‌سازد؛ به همین دلیل، حذف یا تغییر این عنصر، ساختار منظومه عاشقانه را دگرگون می‌کند.

در نظریه ریخت‌شناسی قصه‌های عامیانه ولادیمیر پراپ^۵ نیز بسیاری از رخدادها روایی بر پایه پیدایش مانع و تلاش برای رفع آن شکل می‌گیرند. هرچند منظومه‌های عاشقانه فارسی از نظر خاستگاه و ساختار با قصه‌های عامیانه مورد بررسی پراپ یکسان نیستند اما برخی از مفاهیم بنیادین این نظریه، به‌ویژه نقش رخدادها پیش‌برنده روایت، در تحلیل ساختار این آثار نیز قابلیت بهره‌گیری دارد. از این‌رو، پژوهش حاضر، تا حدودی نظریه پراپ را نه به‌عنوان الگویی برای تطبیق کامل منظومه‌های عاشقانه، بلکه به‌عنوان چارچوبی برای درک کارکرد روایی موانع وصال به کار می‌گیرد.

بر این اساس، در این پژوهش، موانع در مسیر وصال صرفاً به‌عنوان رخدادهایی منفرد بررسی نمی‌شوند، بلکه به‌مثابه بن‌مایه‌ای ساختاری تحلیل می‌شوند که با ایجاد کشمکش، تعلیق و تأخیر در تحقق وصال، مسیر روایت را سامان می‌دهند. از این‌رو، مبنای طبقه‌بندی این پژوهش نه شخصیت‌ها یا رخدادها منفرد، بلکه منشأ ایجاد مانع و کارکرد آن در ساختار روایت است؛ زیرا یک مانع، بسته به منشأ و نقشی که در پیشبرد روایت ایفا می‌کند، می‌تواند در یکی از گونه‌های اصلی این پژوهش قرار گیرد.

۶-۱. روش پژوهش

پژوهش حاضر از نظر روش، توصیفی - تحلیلی است و با بهره‌گیری از تحلیل محتوای متون انجام شده است. واحد تحلیل در این پژوهش، بن‌مایه «موانع در مسیر وصال عشاق» در منظومه‌های عاشقانه فارسی است. بر این اساس، تمامی نمونه‌های مرتبط با این بن‌مایه در آثار منتخب شناسایی، استخراج و بر اساس ویژگی‌های مشترک دسته‌بندی و تحلیل شده‌اند.

پیکره اصلی پژوهش را داستان‌های «زال و رودابه» از شاهنامه فردوسی، «ورقه و گل‌شاه» عیوقی، «ویس و رامین» فخرالدین اسعد گرگانی، «خسرو و شیرین» و «لیلی و مجنون» نظامی تشکیل می‌دهند. این آثار، افزون بر جایگاه برجسته خود در سنت ادبی فارسی، به دلیل برخورداری از روایت‌های کامل و تنوع موانع مسیر وصال، مبنای تحلیل قرار گرفته‌اند. با این حال، بررسی این پنج اثر به‌تنهایی برای دستیابی به تصویری جامع از گونه‌های بروز بن‌مایه «موانع در مسیر وصال عشاق» و طبقه‌بندی و تحلیل ساختاری آن‌ها کافی به نظر نمی‌رسید. از این‌رو، برای تکمیل تحلیل و مقایسه گونه‌ها و زیرگونه‌های این بن‌مایه، شماری از منظومه‌های عاشقانه ادب فارسی، اعم از منظومه‌های کلاسیک و منظومه‌های عامیانه با خاستگاه شفاهی و نیز داستان‌های عاشقانه شاهنامه که رد پای این بن‌مایه در آن‌ها بود، به‌عنوان منابع ناظر بررسی شدند؛ از جمله «وامق و عذرا»ی عیوقی، «سلامان و ابسال» و «یوسف و زلیخا»ی جامی، «جمشید و خورشید» ساوجی، «بهرام و گل‌اندام» صافی، «بیژن و منیژه»، «رستم و ته‌مین» و «گشتاسب و کتایون» از شاهنامه

^۵ Propp, Vladimir.

فردوسی و «اصلی و کرم» و «حیدربیک و سمنبر» ادبیات عامیانه. افزون بر این، هر جا داستان‌های اساطیری یا شخصیت‌هایی مانند شیرویه، با وجود آن‌که منظومه مستقلی نبودند، نمونه‌هایی از بن‌مایه مورد بررسی را دربرداشتند، برای تکمیل تحلیل به آن‌ها نیز ارجاع شده است فرآیند تحلیل داده‌ها در چند مرحله انجام شده است. در مرحله نخست، تمامی موانع مؤثر در تأخیر یا عدم تحقق وصال از متن منظومه‌ها استخراج شد. در مرحله دوم، نمونه‌های به‌دست‌آمده بر اساس ویژگی‌های مشترک و منشأ ایجاد مانع طبقه‌بندی و در مرحله سوم، کارکرد روایی هر دسته از موانع در ایجاد کشمکش، تعلیق و پیشبرد روایت بررسی و با یکدیگر مقایسه شد؛ در نهایت، سیر تحول این بن‌مایه در دوره‌های مختلف ادب فارسی بررسی گردید.

برای افزایش اعتبار یافته‌ها، طبقه‌بندی موانع بر مبنای شواهد موجود در متن منظومه‌ها انجام شده و از تعمیم نتایج بدون پشتوانه متنی پرهیز شده است. همچنین، در تحلیل داده‌ها تلاش شده است علاوه بر توصیف نمونه‌ها، کارکرد روایی و ارتباط آن‌ها با زمینه‌های فرهنگی و اجتماعی هر اثر نیز تبیین شود.

۲. بحث اصلی

پس از استخراج و بررسی نمونه‌های مربوط به بن‌مایه «موانع در مسیر وصال عشاق» در منظومه‌های منتخب، مشخص شد که این موانع با وجود تنوع ظاهری، از الگوهای مشترکی پیروی می‌کنند و می‌توان آن‌ها را بر اساس منشأ ایجاد مانع و نقش آن‌ها در فرایند روایت طبقه‌بندی کرد. بر این اساس، موانع وصال در منظومه‌های بررسی‌شده در هفت دسته اصلی جای می‌گیرند که در جدول ۱ نمایی کلی از گونه‌ها و زیرگونه‌های هر یک آمده است.

جدول ۱. گونه‌ها و زیرگونه‌های بن‌مایه «موانع در مسیر وصال عشاق» در منظومه‌های عاشقانه فارسی

	گونه‌ها	زیرگونه‌ها و نمونه‌ها
۱	عشق‌ورزی به محارم	عشق نامادری یا دایه به فرزندخوانده: (کوناله، سودابه و سیاوش، سلامان و ابدال، یوسف و زلیخا) عشق فرزندخوانده به نامادری: (شیرویه و شیرین) عشق خواهر و برادر: (ویس و رامین)
۲	ازدواج‌های برون‌همسری	(زردیارس و اداتیس (ایران و سکاها)، گشتاسب و کتایون، خسرو پرویز و مریم (ایران و روم)، بیژن و منیژه، سیاوش و فرنگیس، رستم و ته‌مین، سیاوش و جریره، کیکاووس با مادر تورانی سیاوش (ایران و توران)، زال و رودابه (ایران و کابل)، خسرو و شیرین (ایران و ارمنستان)، حیدربیک و سمنبر (ایران و کشمیر)، کیکاووس و سودابه (ایران و هاماوران)، جمشید و خورشید، بهرام و گل‌اندام (چین و روم و بالعکس))
۳	درخواست ازدواج به آیین	(خسرو و شیرین)
۴	تفاوت‌های اجتماعی و فرهنگی	اختلافات سیاسی: (گشتاسب و کتایون، بیژن و منیژه، زال و رودابه، خسرو و شیرین) اختلافات طبقاتی و نژادی: (شاپور و دختر مهرک، زال و رودابه، بیژن و منیژه، سودابه و سیاوش، جمشید و خورشید، سلامان و ابدال، بهرام و گل‌اندام، حیدربیک و سمنبر) اختلافات اقتصادی: (ورقه و گل‌شاه) اختلاف عقیدتی: (اصلی و کرم، یوسف و زلیخا)
۵	موانع ناشی از ویژگی‌های فردی	ویژگی‌های ظاهری نامتعارف: (زال)

		پیری و ناتوانی: (موبد در ویس و رامین)
		آشفستگی روحی: (مجنون)
۶	ملاحظات دینی و اخلاقی	ترس از عقوبت الهی یا مجازات پادشاه: (ویس و رامین، یوسف و زلیخا، سودابه و سیاوش)
		ترس از دست رفتن پاکدامنی: (وامق و عذرا، ایرج و هوبره، خسرو و شیرین)
۷	مخالفت کلی با ازدواج و پیوند عاطفی	(سلامان و ابسال)

در ادامه، هر یک از گونه‌های یادشده همراه با شواهد متنی تحلیل و بررسی می‌شود.

۱-۲. عشق‌ورزی به محارم^۶

یکی از کهن‌ترین گونه‌های «موانع در مسیر وصال» در منظومه‌های عاشقانه فارسی، عشق‌ورزی به محارم یا آنچه در پژوهش‌های ادبی از آن با عنوان «عشق‌های ممنوعه» یاد می‌شود، است. بررسی منظومه‌های منتخب گواه آن است که این گونه از موانع، بیش از آنکه برخاسته از هنجارهای جامعه اسلامی باشد، ریشه در روایت‌های اساطیری و سنت‌های ایران پیش از اسلام دارد.

در تاریخ اساطیری ایران، ازدواج با محارم نه تنها امری نکوهیده تلقی نمی‌شد، بلکه در برخی دوره‌ها، به‌ویژه در عصر ساسانی، عملی پذیرفته‌شده و حتی دارای ارزش دینی و اجتماعی به شمار می‌رفت. پژوهشگران، انگیزه‌هایی همچون حفظ تبار، صیانت از میراث خاندان و استمرار قدرت سیاسی را از مهم‌ترین عوامل رواج این نوع ازدواج دانسته‌اند. (بارتلمه، ۱۳۷۷: ۱۷)

ازاین‌رو، حضور این بن‌مایه در روایت‌های کهن را باید در بستر فرهنگی و تاریخی زمان شکل‌گیری آن تفسیر کرد، نه بر اساس ارزش‌های دوره‌های متأخر.

با وجود این پیشینه، بررسی منظومه‌های عاشقانه فارسی نشان می‌دهد که همین الگوی روایی، در آثار ادبی، از یک رسم اجتماعی، به مانعی برای تحقق وصال تبدیل شده است. به بیان دیگر، منظومه‌پردازان با بهره‌گیری از روایت‌های پیشااسلامی، عشق به محارم را عاملی برای ایجاد کشمکش، تعلیق و تأخیر در فرایند وصال قرار داده‌اند. از آنجا که این آثار در دوره‌های پس از اسلام سروده یا بازآفرینی شده‌اند، شاعران، این بن‌مایه را نه به‌عنوان الگویی مطلوب، بلکه به‌عنوان عنصری روایی برای پیچیده‌تر شدن مسیر عشق به کار گرفته‌اند.

تحلیل داده‌های پژوهش روشن ساخت که این گونه از مانع، خود در سه زیرگونه قابل طبقه‌بندی است: (عشق نامادری یا دایه به فرزندخوانده، عشق فرزندخوانده به نامادری و عشق خواهر و برادر). این تقسیم‌بندی، امکان بررسی دقیق‌تر تحول این بن‌مایه را در منظومه‌های عاشقانه فارسی فراهم می‌سازد و نشان می‌دهد که هر یک از این زیرگونه‌ها در دوره‌ای خاص از ادبیات فارسی رواج بیشتری یافته‌اند.

^۶ این انواع، در داستان‌های عامیانه، عاشقانه و حماسی ملت‌های دیگر نیز سابقه دارد.

۱-۲. عشق نامادری یا دایه به فرزندخوانده

در داستان‌های «سودابه و سیاوش»، «سلامان و ابدال» و «یوسف و زلیخا»، همسر پدر، دایه و نامادری، به فرزندخوانده خود عشق می‌ورزند. در این زیرگونه، منشأ مانع، نه عاملی بیرونی، بلکه پیوند خانوادگی میان دو شخصیت است؛ از این رو، تعارض میان عشق، اخلاق و هنجارهای اجتماعی، مسیر روایت را شکل می‌دهد. در داستان سیاوش، سودابه که همسر کاووس و نامادری سیاوش است، به فرزندخوانده خود عشق می‌ورزد. مانع وصال عاشق (سودابه) به سیاوش^۷ آن است که سیاوش، سودابه را در جایگاه مادر خود می‌داند و از سوی دیگر، خود را به رعایت حرمت پدر پایبند می‌شمارد.

سر بانوانی و هم مهتری
من ایدون گمانم که تو مادری (۳۶۷)
تو بانوی شاهی و خورشیدگاه
سزد کز تو ناید بدین سان گناه (۳۶۸)

پیشینه این نوع عشق را می‌توان در دوره اساطیر جست‌وجو کرد. محققان ادبی از داستانی با عنوان «کوناله» یاد کرده‌اند که از نظر ساختار روایی، شباهت‌هایی با داستان سیاوش دارد و در آن نیز نامادری به فرزندخوانده دل می‌بندد. (زرشناس، ۱۳۸۴:۹۶) این شباهت بیانگر آن است که این زیرگونه، پیشینه‌ای کهن در روایت‌های اساطیری دارد و بعدها در منظومه‌های فارسی بازآفرینی شده است.

در داستان «یوسف و زلیخا» نیز، یوسف، فرزندخوانده عاشق (زلیخا) و دست‌پرورده عزیز مصر است. یوسف برای حفظ وفاداری به عزیز مصر و پایبندی به اصول اخلاقی، عشق زلیخا را نمی‌پذیرد و وصال وقتی صورت می‌گیرد که عزیز مصر می‌میرد.

سودابه و زلیخا هر دو زنانی شوهردارند که گرفتار عشقی ممنوع می‌شوند^۸ اما آنچه مانع تحقق این عشق است، پاکدامنی، خویش‌نماری و پایبندی سیاوش و یوسف به ارزش‌های اخلاقی است. در نتیجه، شخصیت آن‌ها نقشی تعیین‌کننده در شکل‌گیری و تداوم مانع وصال دارد.

آوارگی سیاوش، مرگ تراژیک او و نیز دشواری‌هایی که پس از ابراز عشق زلیخا برای یوسف پدید می‌آید، همگی از پیامدهای همین عشق ممنوعه است. بدین ترتیب، این بن‌مایه تنها مانعی بر سر راه وصال نیست، بلکه روند حوادث را دگرگون می‌کند و مسیر روایت را به سوی بحران و نقطه اوج سوق می‌دهد.

در منظومه «سلامان و ابدال»، این الگو با تفاوتی اساسی تکرار می‌شود. سلامان، برخلاف سیاوش و یوسف، در برابر اصرار دایه مقاومت نمی‌کند و دعوت او را می‌پذیرد. با وجود تلاش پادشاه و حکیم برای بازداشتن سلامان از این عشق، او بر تصمیم خود پافشاری می‌کند و چنین پاسخ می‌دهد:

هر چه گفتمی عین حکمت یافتم
در قبول آن به جان بشتافتم
لیک بر رأی منیرت روشن است
کاختیار کار بیرون از من است (۱۴۳)

این تفاوت حاکی از آن است که اگرچه ساختار کلی این زیرگونه در هر سه روایت یکسان است، واکنش شخصیت‌ها در برابر مانع یکسان نیست. در سیاوش و یوسف، پایبندی این اشخاص به اصول اخلاقی، مانع وصال می‌شود اما در

^۷ ما هرگز سیاوش را معشوق نمی‌نامیم زیرا این عشق، یک‌طرفه است. این موضوع درباره یوسف، ویس در مقابل موبد و شیرین در مقابل شیرویه نیز حکم می‌کند.

^۸ البته سودابه به اندازه زلیخا در عشق خود ثابت قدم نیست.

سلامان و ابدال، معشوق این مرز را نادیده می‌گیرد و روایت، مسیر دیگری را دنبال می‌کند. به نظر می‌رسد تفاوت فضای فرهنگی و خاستگاه این روایت‌ها نیز در این دگرگونی بی‌تأثیر نبوده باشد؛ چنان‌که در روایت سامی یوسف و زلیخا، محکومیت این عشق آشکارتر از روایت یونانی سلامان و ابدال است.

در مجموع، بررسی این نمونه‌ها بر این نکته دلالت دارد که «عشق نامادری یا دایه به فرزندخوانده» صرفاً یک موضوع داستانی نیست، بلکه یکی از مهم‌ترین شیوه‌های ایجاد مانع در مسیر وصال است. این زیرگونه با ایجاد تعارض میان عشق، اخلاق و روابط خانوادگی، کشمکش روایت را تقویت کرده و نقش مهمی در پیشبرد حوادث داستان ایفا می‌کند.

۲-۱-۲. عشق فرزندخوانده به نامادری

در منظومه‌های عاشقانه بررسی‌شده، این زیرگونه تنها در داستان «خسرو و شیرین» نظامی دیده می‌شود و در آن، شیرویه پس از مرگ خسرو پرویز، به نامادری خود، شیرین، دل می‌بندد. در این روایت، مانع وصال از نسبت خانوادگی میان این دو شخص ناشی می‌شود و همین پیوند، تحقق این عشق را ناممکن می‌سازد.

پس از مرگ خسرو، با آنکه شیرین در سوگ همسر خود به سر می‌برد، شیرویه از او می‌خواهد که پس از پایان مراسم سوگواری، خود را بیاورد و به قصر او برود:

دل شیرویه شیرین را ببايست	وليكن با كسى گفتن نبايست
نهانى كس فرستادش كه: خوش باش	يكى هفته در اين غم باركش باش
چو هفته بگذرد ماه دو هفته	شود در باغ من چون گل شكفته (۴۱۹)

با این‌که مطابق آیین آن روزگار ساسانی، شیرین پس از مرگ خسرو پرویز، منعی برای ازدواج با فرزند همسر (شیرویه) ندارد اما این درخواست را نمی‌پذیرد؛ زیرا ازدواج با فرزندخوانده را با جایگاه اخلاقی و وفاداری خود نسبت به خسرو ناسازگار می‌داند و از شیرویه به خاطر قتل همسر بیزار است. از این‌رو، برای رهایی از این وضعیت و حفظ وفاداری به همسر، خودکشی را برمی‌گزیند و بدین ترتیب، عشق شیرویه هرگز به وصال نمی‌انجامد.

برخلاف زیرگونه پیشین که در آن مانع وصال بیشتر از سوی سیاوش و یوسف بود، در این روایت شیرین با تصمیم آگاهانه و قاطع خود مانع تحقق این عشق می‌شود. از این‌رو، عامل اصلی تداوم مانع، پایبندی شخصیت به ارزش‌های اخلاقی و وفاداری به پیوند زناشویی است، نه صرف وجود رابطه خانوادگی.

در مجموع، این زیرگونه نشان می‌دهد که عشق فرزندخوانده به نامادری، هرچند در منظومه‌های عاشقانه فارسی بسامد اندکی دارد، همانند دیگر گونه‌های عشق به محارم، به وصال نمی‌انجامد و بیشتر به‌عنوان عاملی برای تشدید کشمکش و برجسته ساختن وفاداری و پایبندی شخصیت‌ها به هنجارهای اخلاقی در ساختار روایت ایفای نقش می‌کند.

۲-۱-۳. عشق خواهر و برادر^۹

در منظومه «ویس و رامین»، علل متعددی مانع وصال است. یکی این است که ویس و ویرو خواهر و برادرند و مطابق آیین ازدواج با محارم در خاندان‌های سلطنتی ایران پیش از اسلام، پیوند زناشویی میان آن‌ها برقرار شده است. این ازدواج، یکی از موانع وصال موبد با ویس به شمار می‌رود و از آغاز داستان، مسیر روایت را تحت تأثیر قرار می‌دهد.

زمانی که زرد (برادر موبد)، نزد خانواده ویس می‌رود تا پیغام موبد را برای وصال برساند، شهر غرق در جشن ازدواج ویس و ویرو است. ویس نیز با استناد به همین پیوند، درخواست موبد را رد می‌کند و با خشم می‌گوید:

مرا جفت و برادر هر دو و پروست همیدون مادرم شایسته شهروست (۳۹)

در ادامه داستان نیز، هنگامی که رامین به ویس دل می‌بندد، ویس همچنان ازدواج خود با ویرو را مهم‌ترین مانع وصال می‌داند و این موضوع را در گفت‌وگو با دایه چنین بیان می‌کند:

مرا او نیست درخور گر چه نیکوست برادر نیست گر چه همچو و پروست (۹۷)

با این حال، روند روایت بیانگر آن است که این مانع پایدار نمی‌ماند. هرچند ویس در آغاز، ویرو را شایسته‌ترین همسر برای خود می‌داند اما با دگرگونی حوادث داستان، این پیوند از میان می‌رود و رامین که برادر رضاعی و همشیر ویس است، جایگزین ویرو می‌شود. از این‌رو، مانع نخستین، به تدریج جای خود را به مانع و کشمکش تازه می‌دهد و مسیر روایت را به سوی رابطه‌ای جدید هدایت می‌کند.

نکته قابل توجه آن است که فخرالدین اسعد گرگانی، با وجود سرایش این منظومه در دوره پس از اسلام، این بن‌مایه را از روایت پارتی آن حذف یا دگرگون نکرده است. به نظر می‌رسد شاعر، در بازآفرینی روایت کهن، اصل امانت‌داری را رعایت کرده و این بن‌مایه را به همان صورتی که در روایت پیشین وجود داشته، حفظ کرده است.

در مجموع، این زیرگونه حاکی از آن است که ازدواج خواهر و برادر در منظومه‌های عاشقانه، اگرچه ریشه در سنت‌های ایران پیش از اسلام دارد، در ساختار روایت به‌عنوان مانعی در مسیر وصال عمل می‌کند. همچنین، حفظ این بن‌مایه در «ویس و رامین» بیانگر تداوم و انتقال روایت‌های کهن به ادبیات فارسی، همراه با حفظ ویژگی‌های اصلی آن‌هاست.

۲-۲. ازدواج‌های برون‌همسری

یکی دیگر از گونه‌های موانع در مسیر وصال، ازدواج‌های برون‌همسری است. در شمار قابل توجهی از منظومه‌ها، تعلق عاشق و معشوق به سرزمین‌ها، اقوام یا فرهنگ‌های متفاوت، مخالفت خانواده‌ها، حاکمان یا جامعه را برمی‌انگیزد و مانعی بر سر راه پیوند آنان ایجاد می‌کند. این مانع، افزون بر ایجاد کشمکش روایی، زمینه‌ساز سفر، جنگ، آزمون، جدایی یا تأخیر در وصال نیز می‌شود و نقش مهمی در پیشبرد روایت ایفا می‌کند. نمونه‌های بررسی‌شده گواه آن است که این گونه از موانع، اشکال گوناگونی دارد و از ازدواج میان ایرانیان و اقوام همسایه تا پیوند با شاهزادگان سرزمین‌های دور را دربرمی‌گیرد.

نخستین نمونه شناخته‌شده این الگو در ادب ایرانی، داستان «زردیارس و اداتیس» است که ریشه آن به دوره مادها بازمی‌گردد. در این روایت، پادشاه امارتس با ازدواج دختر خود، اداتیس، با زردیارس که فرمانروای سرزمینی دیگر است، مخالفت می‌کند. با این حال، اداتیس در جشن انتخاب همسر، با تدبیری خاص، زردیارس را به مجلس می‌آورد و او را به همسری برمی‌گزیند. (تفضلی، ۱۳۷۶: ۱۸-۱۹) بدین ترتیب، بیگانه بودن خواستگار، مهم‌ترین مانع این پیوند به شمار می‌آید.

این الگو در داستان‌های عاشقانه شاهنامه نیز بارها تکرار می‌شود. از جمله در داستان «گشتاسب و کتایون»، عاشقان به دو سرزمین ایران و روم تعلق دارند. عشق از سوی کتایون (با خواب دیدن) آغاز می‌شود اما قیصر روم به سبب این که دخترش در مجلس انتخاب همسر، بیگانه‌ای (گشتاسب) را به همسری برمی‌گزیند، با این ازدواج مخالفت می‌کند و دختر را از تاج و تخت محروم می‌سازد:

چنین داد پاسخ که دختر مباد	که از پرده عیب آورد بر نژاد
اگر من سپارم بدو دخترم	به ننگ اندرون پست گردد سرم
هم او را و آن را که او برگزید	به کاخ اندرون سر ببايد برید (۱۰۲۱)

همین الگو در داستان‌های «زال و رودابه»، «بیژن و منیژه» و «رستم و ته‌مینه» نیز دیده می‌شود. هرچند سفر قهرمانان (زال، بیژن و رستم) در آغاز با هدف ازدواج نیست و هیچ‌کدام آغازگر عشق نبوده‌اند اما آشنایی آنان با معشوقی از سرزمینی دیگر (کابلی بودن رودابه، ایرانی بودن بیژن، تورانی بودن ته‌مینه^{۱۰})، اختلاف ملیت را به یکی از موانع اصلی وصال تبدیل می‌کند و مخالفت خانواده یا حکومت را در پی دارد و زمینه‌ساز رخداد‌های بعدی داستان می‌شود.

نمونه‌هایی از این الگو را می‌توان در منظومه‌های «جمشید و خورشید»، «بهرام و گل‌اندام»، «حیدربیک و سمنبر» و برخی دیگر از منظومه‌های عاشقانه مشاهده کرد^{۱۱}. در این آثار، عاشق یا معشوق به سرزمینی دور تعلق دارد و همین فاصله، سفر، جست‌وجو و تحمل رنج‌های فراوان را برای دستیابی به وصال ضروری می‌سازد. در این روایت‌ها، سفر صرفاً وسیله‌ای برای رسیدن به معشوق نیست، بلکه بخشی از ساختار داستان را تشکیل می‌دهد. بسیاری از رخداد‌های اصلی داستان در خلال این سفرها شکل می‌گیرد و شخصیت‌ها در مسیر رسیدن به وصال با آزمون‌ها و موانع گوناگون روبه‌رو می‌شوند.

در مجموع، در برخی منظومه‌های عاشقانه و حماسی فارسی، بیگانه‌بودن معشوق یا تفاوت سرزمین، به‌عنوان یکی از موانع مهم وصال عمل می‌کند و علاوه بر ایجاد تعلیق روایی، می‌تواند بازتابی از تقابل‌های فرهنگی، سیاسی و اسطوره‌ای نیز باشد.

۲-۳. درخواست ازدواج به آیین^{۱۲}

در منظومه «خسرو و شیرین»، یکی دیگر از موانع وصال، پایبندی معشوق به آیین و تشریفات رسمی ازدواج است. در این روایت، مانع وصال از خواست و تصمیم مهبین‌بانو و معشوق مبنی بر ارزشی که برای وجود خود قائل است، سرچشمه می‌گیرد.

در اولین روزهای آشنایی، مهبین‌بانو ارزش واقعی برادرزاده را به او یادآوری می‌کند و از وی می‌خواهد فقط به آیین، همسر خسرو شود:

ولیکن گر چه بینی ناشکیبش	نبینم گوش داری بر فریش (۱۱۹)
چو بیند نیک‌عهد و نیک‌نامت	ز من خواهد به آیینی تمامت... (۱۲۰)

خود شیرین نیز، با وجود علاقه به خسرو، بر این باور است که وصال تنها در چارچوب ازدواج رسمی و رعایت آیین‌های پذیرفته‌شده مشروعیت دارد؛ از این رو، تا زمانی که خسرو به‌طور رسمی از او خواستگاری نکند و شرایط ازدواج را فراهم نسازد، از پذیرش وصال خودداری می‌کند. این پافشاری سبب می‌شود عشق آنان با وجود علاقه متقابل، برای مدتی طولانی به تأخیر افتد و حوادث مختلفی در مسیر داستان شکل گیرد.

این مانع بر این نکته دلالت دارد که در برخی منظومه‌های عاشقانه، وصال تنها به غلبه بر موانع بیرونی وابسته نیست، بلکه رعایت هنجارهای اخلاقی و اجتماعی نیز شرط تحقق آن به شمار می‌آید. در این روایت، شیرین نه تنها معشوق، بلکه

^{۱۰} درباره ته‌مینه به نظر می‌رسد اگر وی و تورانیان از رضایت رستم و خاندان او و به‌طور کلی ایران مبنی بر وصال مطمئن بودند، هرگز نقشه ربودن رخس، کشاندن رستم تا مرز سمنگان و شبانه حاضر شدن بر بالین وی را نمی‌کشیدند.

^{۱۱} نمونه‌های بیشتر در جدول ۱ آمده است.

^{۱۲} در منظومه «سعد و همایون» با تبار ایرانی نیز همایون به‌شرط کابین راضی به ازدواج با سعد می‌شود.

شخصیتی خردمند و پایبند به اصول معرفی می‌شود و همین ویژگی، مسیر عشق را از یک رابطه صرفاً عاطفی به پیوندی مبتنی بر تعهد و مسئولیت تبدیل می‌کند.

در مجموع، درخواست ازدواج به آیین، مانعی موقتی اما اثرگذار در مسیر وصال خسرو و شیرین است. این مانع با تأکید بر مشروعیت و رسمیت ازدواج، افزون بر ایجاد کشمکش در روایت، شخصیت استوار و اخلاق‌مدار شیرین را نیز برجسته می‌سازد.

۴-۲. تفاوت‌های اجتماعی و فرهنگی

از دیگر گونه‌های موانع در مسیر وصال در منظومه‌های عاشقانه فارسی، تفاوت و اختلاف‌های گوناگونی است که با فراتر بردن کشمکش از سطح فردی به سطح اجتماعی و سیاسی، نقش مؤثری در گسترش روایت و پیچیده‌تر شدن مسیر وصال عشاق ایفا می‌کند و دارای زیرگروه‌های اختلافات سیاسی، طبقاتی و نژادی، اقتصادی و عقیدتی است:

۱-۴-۲. اختلافات سیاسی

این اختلافات یکی از مهم‌ترین موانع در مسیر وصال است که غالباً در منظومه‌هایی که ازدواج برون‌همسری مطرح می‌شود، هم‌زمان با موانع عاطفی در شکل‌گیری کشمکش روایت نقش دارند. در این دسته از داستان‌ها، پیوند دو شخص، تنها بر سرنوشت فردی آنان اثر نمی‌گذارد، بلکه افزون بر رابطه عاطفی، با منافع حکومت‌ها، روابط میان سرزمین‌ها و جایگاه اجتماعی شخصیت‌ها نیز گره می‌خورد. از این‌رو، مخالفت با این‌گونه ازدواج‌ها معمولاً تنها به خواست خانواده محدود نمی‌شود، بلکه ابعاد سیاسی و اجتماعی گسترده‌تری پیدا می‌کند.

در برخی روایت‌ها، همین ازدواج می‌تواند زمینه‌ساز کاهش اختلافات سیاسی یا برقراری صلح میان دو حکومت باشد و در برخی دیگر، بیم از بروز جنگ و آشوب، مهم‌ترین مانع تحقق وصال است.

در داستان «زال و رودابه»، اختلافات سیاسی میان ایران و کابل مهم‌ترین مانع وصال عشاق است. مهراب، پدر رودابه، از پیامدهای سیاسی این ازدواج بیم دارد و نگران است که پیوند دخترش با زال، موجب جنگ میان منوچهرشاه و کابل و نابودی سرزمین و مردمش شود؛ از این‌رو، برای جلوگیری از این خطر، با این ازدواج مخالفت می‌کند و می‌گوید:

مرا گفت چون دختر آمد پدید	ببایستش اندر زمان سر برید
همم بیم جان است و هم جای ننگ	چرا بازداری سرم را ز جنگ
اگر سام یل با منوچهرشاه	بیابند بر ما یکی دستگاه
ز کابل برآید ز خورشید دود	نه آباد ماند نه کشت و درود (۱۳۷)

در «خسرو و شیرین» نیز مسائل سیاسی به گونه‌ای دیگر مانع وصال می‌شود. زمانی که خسرو در جنگ با بهرام احساس ضعف می‌کند، شیرین از او می‌خواهد ابتدا تاج و تخت پادشاهی را از بهرام پس گیرد، سپس تخت و معشوق با هم مهیا می‌شوند. وی معتقد است کسی که نمی‌تواند مملکتش را از نظر سیاسی و امنیتی اداره کند، لیاقت وی را نیز ندارد. شرط شیرین این است که:

تو ملک پادشاهی را به دست آر که من باشم اگر دولت بود یار (۱۵۶)

افزون بر این، خسرو پس از برقراری روابط سیاسی با فیصر روم و ازدواج با مریم، خود را در برابر تعهدات سیاسی و خانوادگی قرار می‌دهد و همین وضعیت، وصال او با شیرین را به تأخیر می‌اندازد.

دو داستان «بیژن و منیژه» و «گشتاسب و کتایون» نیز در این زیرگروه جای می‌گیرند.

بررسی این نمونه‌ها مشخص می‌نماید که اختلافات سیاسی در منظومه‌های عاشقانه فارسی صرفاً یک مانع بیرونی نیست، بلکه عشق را به عرصه سیاست و حکومت پیوند می‌زند. در این روایت‌ها، تصمیم عاشقان، ناگزیر تحت تأثیر مصالح عمومی، روابط میان حکومت‌ها و تعهدات سیاسی قرار می‌گیرد و همین امر، کشمکش داستان را از سطح فردی فراتر می‌برد.

۲-۴-۲. اختلافات طبقاتی و نژادی

یکی دیگر از موانع وصال در منظومه‌های عاشقانه فارسی، اختلاف طبقاتی، نژادی و هم‌کفو نبودن خانواده عشاق است. این مانع، برخلاف اختلافات سیاسی که بیشتر به روابط حکومت‌ها مربوط می‌شود، از ساختار اجتماعی و ارزش‌های حاکم بر جامعه سرچشمه می‌گیرد. در بسیاری از روایت‌ها، جایگاه خانوادگی، اصالت نسب و تعلق به طبقات اشراف، معیار اصلی پذیرش یا رد ازدواج به شمار می‌آید و همین امر، وصال عاشقان را با دشواری روبه‌رو می‌کند. در ایران باستان، پاکی نسب و اصالت خانوادگی اهمیت ویژه‌ای داشت؛ از این‌رو، اگر فردی از طبقه‌ای پایین‌تر خواستار ازدواج با دختری از خاندان‌های اشرافی یا شاهی می‌شد، معمولاً با مخالفت روبه‌رو بود. با این حال، این تفاوت‌های اجتماعی غالباً برای خود عاشق و معشوق اهمیتی نداشت و بیشتر از سوی خانواده یا جامعه به مانعی در مسیر وصال تبدیل می‌شد.

این نگرش در شاهنامه نیز بازتاب یافته است؛ به گونه‌ای که ازدواج شاهزادگان و پهلوانان غالباً با افراد هم‌رتبه صورت می‌گیرد؛ حتی اگر پادشاه یا پهلوانی در سفر یا شکار دل‌باخته دختری از طبقات پایین جامعه شود، روایت می‌کوشد با آشکار کردن نسب اشرافی دختر، این نابرابری را برطرف کند؛ چنان‌که در داستان «شاپور و دختر مهرک»، اصل و نسب دختر در نهایت به خاندان شاهی می‌رسد. (مشکور، ۱۳۲۹: ۲۱۰)

در داستان «زال و رودابه» نیز، سام یکی از دلایل مخالفت خود با این ازدواج را تفاوت نژاد و تبار دو خاندان می‌داند. او زال را از نسل فریدون و رودابه را از نسل ضحاک می‌داند و نگران این است که از فرزند مرغ پرورده و معشوقه دیوزاد چه نسلی پدید خواهد آمد؟

که ضحاک مهرباب را بُد نیا	دل شاه ازیشان پر از کیمیا (۱۲۸)...
بدانست کز گوهر اژدهاست	و گر چند بر تازیان پادشاست (۱۲۹)
ازین مرغ پرورده و آن دیو زاد	چه گویی چگونه برآید نژاد؟ (۱۳۱)
همانا که باشد به روزشمار	فریدون و ضحاک را کارزار (۱۳۲)

گاه نیز یکی از طرفین عشق (عموماً عاشق)، هویت اصلی خود را (از خاندان شاهی بودن) پنهان می‌کند اما در نهایت، زمانی مانع رفع می‌شود که هویت واقعی وی آشکار گردد؛ منظومه‌های «جمشید و خورشید»، «بهرام و گل‌اندام» و «حیدریگ و سمندر» از این‌گونه‌اند و اختلاف جایگاه اجتماعی یا تصور نابرابری طبقاتی، مانعی در مسیر وصال ایجاد می‌کند.

بررسی‌ها بیانگر آن است که اختلاف طبقاتی و نژادی از موانع پرتکرار وصال در منظومه‌های عاشقانه فارسی است که با تکیه بر معیارهایی چون اصالت نسب، جایگاه اجتماعی و هم‌کفو نبودن، مسیر وصال را دشوار می‌سازد و بیش از آنکه از احساسات عاشقان ناشی شود، بازتاب ارزش‌ها و هنجارهای اجتماعی زمانه است. در این روایت‌ها، جامعه و خانواده

معیارهایی برای هم‌کفو بودن تعیین می‌کنند که شخصیت‌ها ناگزیر باید با آن‌ها روبه‌رو شوند. از این‌رو، این مانع علاوه بر ایجاد کشمکش در داستان، تصویری از نگرش اجتماعی نسبت به ازدواج و جایگاه خانوادگی نیز ارائه می‌دهد.

۳-۴-۲ اختلافات اقتصادی

در میان منظومه‌های عاشقانه بررسی شده، اختلافات اقتصادی نسبت به دیگر موانع وصال بسامد کمتری دارد و تنها به‌صورت برجسته در داستان «ورقه و گل‌شاه» دیده می‌شود. در این روایت، برخلاف موانعی مانند اختلاف سیاسی یا طبقاتی که بیشتر به جایگاه خانوادگی و اجتماعی شخصیت‌ها مربوط است، از دست رفتن دارایی و ناتوانی مالی عاشق، مانع اصلی تحقق وصال به شمار می‌آید.

در این منظومه پس از جنگ میان قبیله عشاق با قبیله ابن‌ربیع، ورقه تمام دارایی خود را از دست می‌دهد و توان مالی لازم برای ازدواج با گل‌شاه را ندارد. پدر گل‌شاه نیز با توجه به این وضعیت، او را برای تأمین کمک مالی نزد عمویش به یمن می‌فرستد اما در غیاب ورقه، دختر را به همسری پادشاه شام درمی‌آورد:

همه مال او برده بودند پاک	همش کرده بودند قصد هلاک
همی گفت بی‌مال و بی‌خواسته	چگونه شود کارم آراسته
بترسم که گل‌شاه را گر ز عم	بخواهم به کف آیدم درد و غم... (۴۸)

بررسی این روایت نشان می‌دهد که وضعیت اقتصادی در این منظومه، مستقیماً بر امکان ازدواج اثر می‌گذارد و فقر عاشق، زمینه را برای انتخاب خواستگاری ثروتمندتر فراهم می‌سازد. با این حال، اختلافات اقتصادی به دلیل بسامد کمتر در مقایسه با دیگر گونه‌های موانع، جایگاه محدودتری در ساختار این منظومه‌ها یافته است.

۳-۴-۲. اختلافات عقیدتی

اختلافات عقیدتی و مذهبی نیز از دیگر موانع وصال در منظومه‌های عاشقانه فارسی است. در این دسته از روایت‌ها، تفاوت دین یا مذهب دو خانواده، ازدواج عاشق و معشوق را با دشواری روبه‌رو می‌کند و پذیرش این پیوند را از دیدگاه خانواده یا جامعه ناممکن می‌سازد. از این‌رو، مانع وصال نه از فقدان عشق، بلکه از ناسازگاری باورهای دینی و مذهبی شخصیت‌ها سرچشمه می‌گیرد.

در داستان «اصلی و کرم»، مانع وصال، اختلاف مذهبی دو خانواده است. حاکم گنجه و فرزندش مسلمان‌اند اما قاراکشیش و دخترش، اصلی، مسیحی هستند و قاراکشیش این ازدواج را نمی‌پذیرد. بنابراین، تفاوت اعتقادی دو خانواده از همان آغاز، وصال عاشقان را با مانعی جدی روبه‌رو می‌کند.

در داستان «یوسف و زلیخا» نیز، یکی از موانع ازدواج، نامسلمان بودن زلیخاست. وصال زمانی امکان‌پذیر می‌شود که ابتدا عزیز مصر از دنیا می‌رود و سپس زلیخا اسلام می‌آورد. در این روایت، تغییر وضعیت اعتقادی یکی از شخصیت‌ها، زمینه رفع مانع و تحقق وصال را فراهم می‌سازد.

می‌توان نتیجه گرفت که اختلافات عقیدتی در منظومه‌های عاشقانه فارسی، برخلاف اختلافات سیاسی یا طبقاتی که بیشتر به شرایط بیرونی مربوط می‌شوند، به باورها و هویت دینی شخصیت‌ها وابسته است و رفع این مانع تنها زمانی امکان‌پذیر می‌شود که این ناسازگاری اعتقادی از میان برداشته شود؛ از این‌رو، این مانع با پیوند دادن سرنوشت عاشقان به باورهای دینی و مذهبی، افزون بر ایجاد کشمکش، نشان می‌دهد که در برخی روایت‌ها، همسویی اعتقادی یکی از پیش‌شرط‌های تحقق وصال به شمار آمده است.

۵-۲. موانع ناشی از ویژگی‌های فردی

یکی دیگر از موانع در مسیر وصال در منظومه‌های عاشقانه فارسی، وجود ویژگی‌های خاص در یکی از شخصیت‌هاست. برخلاف بسیاری از موانع پیشین که منشأ آن‌ها در عوامل بیرونی، مانند خانواده، جامعه یا حکومت قرار داشت، این دسته از موانع به ویژگی‌های فردی شخصیت‌ها مربوط می‌شود. باین‌حال، آنچه در روایت‌ها نقش مانع را ایفا می‌کند، صرف وجود این ویژگی‌ها نیست، بلکه برداشت و داوری دیگر شخصیت‌ها نسبت به آن‌هاست. از این‌رو، این‌گونه موانع نیز در تعامل با هنجارهای اجتماعی و فرهنگی معنا پیدا می‌کنند این مانع، قابل تقسیم به زیرگونه‌های (ویژگی ظاهری نامتعارف، پیری و ناتوانی و آشفته‌گی روحی) است.

۵-۲-۱. ویژگی ظاهری نامتعارف

در داستان «زال و رودابه»، یکی از نخستین موانع وصال، ویژگی‌های ظاهری خاص و پیشینه متفاوت زندگی زال است. سپیدمویی او از بدو تولد و پرورش یافتنش به دست سیمرغ، سبب می‌شود اطرافیان او را شایسته همسری رودابه ندانند.

رودابه که در شاهنامه بسیار زیبا و با کمالات به تصویر کشیده شده، با شنیدن توصیف انسانی سپیدمو و دست‌پروده حیوان که چون با انسان‌ها نزیسته از بسیاری از صفات انسانی به دور است، عاشق وی می‌شود. مخالفت با این ازدواج بیش از آنکه از احساسات عاشق و معشوق ناشی شود، بازتاب نگاه دیگر شخصیت‌ها به تفاوت‌های ظاهری و پیشینه زندگی زال است. این نگرش در گفت‌وگوی ندیمه‌های رودابه نیز آشکار است؛ آنان با اشاره به سپیدمویی زال و پرورش او به دست سیمرغ، این ویژگی‌ها را دلیلی بر نامناسب بودن این پیوند می‌دانند:

که آن را که اندازد از بر پدر	تو خواهی که گیری مر او را به بر؟ (۱۱۹)
که پرورده مرغ باشد به کوه	نشانی شده در میان گروه
کس از مادران، پیر هرگز نژاد	نه زان کس که زاید بباشد نژاد (۱۱۹)

بررسی این روایت نشان می‌دهد که تفاوت‌های جسمانی یا ظاهری، به‌خودی‌خود مانع وصال نیستند، بلکه زمانی نقش مانع پیدا می‌کنند که جامعه آن‌ها را نشانه‌ای از ناشایستگی تلقی کند. از این‌رو، در این داستان، منشأ اصلی مانع را باید در داوری اجتماعی نسبت به شخصیت زال جست‌وجو کرد، نه در ویژگی‌های فردی او یا نگاه شخصی رودابه به مانع.

۵-۲-۲. پیری و ناتوانی

همان‌طور که قبلاً نیز اشاره شد، در منظومه «ویس و رامین»، علل متعددی مانع وصال است. یکی دیگر از این علت‌ها، تفاوت سنی چشمگیر و پیری و ناتوانی موبد است. او می‌خواهد با استناد به قرارداد ناموجهی که قبل از تولد ویس با مادر او داشته، جوانی و زیبایی ویس را تصاحب کند که از همان آغاز، زمینه بیزاری و تنفر ویس از این ازدواج را فراهم می‌کند و مانعی در شکل‌گیری رابطه عاطفی میان آن دو می‌شود.

افزون بر این، ناتوانی جنسی موبد، وصال واقعی آن دو را ناممکن می‌سازد و بر ناکامی این ازدواج می‌افزاید. با وجود آنکه ویس سرانجام بدون اختیار به همسری موبد ضد قهرمان و قاتل پدر درمی‌آید، موبد هرگز به وصال او دست نمی‌یابد؛ زیرا دایه در همان روزهای نخست ازدواج، با طلسمی سلامت جنسی او را از میان می‌برد. باین‌حال، موبد در سراسر داستان همچنان دلبستگی خود را به ویس ابراز می‌کند و حتی حاضر است برای جلب رضایت او از قدرت و پادشاهی خود نیز چشم‌پوشد اما این تلاش‌ها به نتیجه نمی‌رسد.

بر اساس این منظومه، صرف وقوع ازدواج، به معنای تحقق وصال نیست. هرچند پیوند زناشویی از نظر رسمی برقرار می‌شود اما تفاوت سنی، نبود همدلی عاطفی و ناتوانی جسمی و جنسی و به‌طور کلی هم کفو نبودن، مانع از شکل‌گیری

رابطه‌ای کامل میان دو شخصیت می‌شود. از این‌رو، روایت، میان «ازدواج» و «وصال» تمایز قائل است و نشان می‌دهد که تحقق یکی، لزوماً به معنای تحقق دیگری نیست.

۳-۵-۲. آشفته‌گی روحی

در منظومه «لیلی و مجنون»، آشفته‌گی روحی مجنون که ناشی از اوج عاشقی اوست، یکی از موانع اصلی وصال او با لیلی است. در متن روایت، پدر لیلی رفتار قیس را نشانه‌ای از دیوانگی می‌داند و همین برداشت، او را برای ازدواج با دخترش نامناسب جلوه می‌دهد. پدر لیلی در رد این ازدواج می‌گوید:

دیوانگی‌ای همی‌نماید دیوانه حریف ما نشاید
تا او نشود درست گوهر این قصه نگفتنی است دیگر (۷۲)

بررسی این نمونه نشان می‌دهد که آشفته‌گی روحی مجنون حاصل مجموعه‌ای از عوامل است که از مهم‌ترین آن‌ها می‌توان به ساختار پدرسالارانه قبیله، انفعال لیلی در برابر این ساختار و حضور رقیبی قدرتمند اشاره کرد. باین‌حال، هیچ‌یک از این عوامل به‌خودی‌خود مانع وصال نیستند، بلکه زمانی چنین کارکردی می‌یابند که بر داوری خانواده و جامعه نسبت به شایستگی فرد برای ازدواج تأثیر بگذارند. از این‌رو، در لیلی و مجنون نیز، همانند دیگر نمونه‌های این بخش، منشأ اصلی مانع وصال نه در خود ویژگی‌های فردی شخصیت‌ها، بلکه در واکنش و داوری اجتماعی نسبت به آن‌ها نهفته است.

۳-۶-۲. ملاحظات دینی و اخلاقی

ملاحظات اخلاقی، دینی و اجتماعی نیز یکی دیگر از موانع مسیر وصال در منظومه‌های عاشقانه فارسی است. در این دسته از روایت‌ها، برخلاف بسیاری از موانع پیشین که منشأ آن‌ها بیرونی و ناشی از مخالفت خانواده یا جامعه بود، مانع وصال از باورها، ارزش‌ها و پایبندی شخصیت‌ها به اصول اخلاقی و دینی سرچشمه می‌گیرد. از این‌رو، حتی در شرایطی که امکان وصال فراهم است، شخصیت‌ها به دلیل ترس از گناه، مجازات یا از دست دادن حیثیت و پاک‌دامنی، از تحقق آن خودداری می‌کنند. بررسی منظومه‌های این پژوهش نشان می‌دهد که این گونه از موانع را می‌توان در دو زیرگونه بررسی کرد:

۱-۶-۲. ترس از عقوبت الهی یا مجازات پادشاه

در برخی منظومه‌های عاشقانه فارسی، شخصیت‌ها، به دلیل ترس از عقوبت الهی، مجازات پادشاه یا پیامدهای اخلاقی و قانونی، از وصال خودداری می‌کنند. در این روایت‌ها، مانع وصال برخاسته از احساس مسئولیت و پایبندی شخصیت‌ها به ارزش‌هایی است که فراتر از خواست فردی آنان قرار می‌گیرد. نمونه‌های این زیرگونه را می‌توان در داستان‌های «سودابه و سیاوش»، «ویس و رامین»، «یوسف و زلیخا» و مشاهده کرد.

در داستان سودابه و سیاوش، سیاوش با وجود اصرار سودابه، پیشنهاد او را نمی‌پذیرد؛ زیرا این کار را خیانت به پدر و گناهی نابخشودنی می‌داند.

در ویس و رامین، شخصیت‌ها بارها میان خواست دل و پیامدهای اخلاقی و اجتماعی رفتار خود دچار تردید می‌شوند. زمانی که دایه پیغام عشق رامین را به گوش ویس می‌رساند، ویس از عقوبت پروردگار می‌ترسد و از اینکه بیش از این نامش بر سر زبان‌ها بیفتد، همچنین از رسوایی و ننگ در هراس است:

مرا کی دل دهد کردن چنین کار که شرم خلق باشد بیم دادار

اگر کاری کنم بر کار دیوم بسوزد مرا گیهان خدیوم (۹۸)

در یوسف و زلیخا نیز، یوسف به دلیل ایمان و ترس از خدا، همچنین مجازات عزیز مصر، از خواست زلیخا سر باز می‌زند و پاکدامنی را بر وصال ترجیح می‌دهد:

بگفتا مانع من زان دو چیز است عقاب ایزد و قهر عزیز است
عزیز این کج نهادی گر بداند به من صد محنت و خواری رساند (۳۳)

در مجموع، ترس از عقوبت الهی یا مجازات، از موانعی است که منشأ آن در نظام ارزشی شخصیت‌ها و بر اساس باورهای اخلاقی و دینی قرار دارد. این مانع، ضمن به تأخیر انداختن وصال، تعارض میان عشق و مسئولیت اخلاقی را به یکی از محورهای اصلی روایت تبدیل می‌کند.

۲-۶-۲. ترس از دست رفتن پاکدامنی

در برخی منظومه‌های عاشقانه فارسی، یکی از موانع وصال، نگرانی شخصیت‌ها از حفظ عفت، آبرو و پاکدامنی است. در این دسته از روایت‌ها، عشق میان دو شخصیت وجود دارد و حتی امکان دیدار یا وصال نیز فراهم می‌شود اما معشوق یا گاه هر دو شخصیت، به دلیل پایبندی به ارزش‌های اخلاقی و اجتماعی، از برقراری رابطه پیش از ازدواج خودداری می‌کنند. از این رو، مانع وصال نه از فقدان عشق، بلکه از التزام شخصیت‌ها به حفظ حیثیت و پاکدامنی ناشی می‌شود.

نمونه‌های این زیرگونه را می‌توان در منظومه‌های «وامق و عذرا»، «ایرج و هوبره» و «خسرو و شیرین» مشاهده کرد. در این آثار، با وجود علاقه متقابل، معشوق از وصال شتابزده پرهیز می‌کند و تحقق آن را به فراهم شدن شرایطی می‌سپارد که با معیارهای اخلاقی و اجتماعی سازگار باشد. به همین دلیل، پاکدامنی نه به عنوان مانعی بیرونی، بلکه به عنوان اصلی اخلاقی، مسیر وصال را به تأخیر می‌اندازد.

در «خسرو و شیرین»، این بن‌مایه آشکارتر از دیگر نمونه‌ها دیده می‌شود. شیرین با وجود دلبستگی عمیق به خسرو، تا پیش از برگزاری آیین رسمی ازدواج، وصال را نمی‌پذیرد و بر حفظ عفت و جایگاه اجتماعی خود تأکید می‌کند. از این رو، عشق در این روایت با خویش شدن و پایبندی به اصول اخلاقی همراه می‌شود و همین امر، یکی از مهم‌ترین عوامل تأخیر در وصال عاشقان است.

در داستان یونانی «وامق و عذرا»، ترس از خداوند مطرح نیست اما فلاتوس استاد عذرا، کار او را شرم‌آور و خلاف پاکدامنی و او را ننگ دوران خویش می‌داند.

در داستان معاصر «ایرج و هوبره» نیز، مانع وصال برای هوبره، تأکیدی است که بر پاکدامن ماندن خود دارد. بررسی این نمونه‌ها نشان دهنده آن است که در این دسته از منظومه‌ها، پاکدامنی صرفاً یک ویژگی شخصیتی نیست، بلکه نقشی تعیین‌کننده در شکل‌گیری مسیر روایت دارد. شخصیت‌ها با انتخاب آگاهانه میان خواست فردی و پایبندی به ارزش‌های اخلاقی، کشمکش داستان را عمیق‌تر می‌کنند و روند دستیابی به وصال را پیچیده‌تر می‌سازند.

۲-۷. مخالفت کلی با ازدواج و پیوند عاطفی

گاهی مانع وصال نه از شرایط اجتماعی، تفاوت‌های خانوادگی یا ویژگی‌های فردی شخصیت‌ها، بلکه از نگرش منفی یکی از شخصیت‌های اصلی نسبت به اصل ازدواج یا رابطه عاطفی با زنان ناشی می‌شود. در این دسته از روایت‌ها، مخالفت

با ازدواج به صورت یک باور یا اندیشه مطرح است و همین نگرش، مسیر طبیعی شکل‌گیری رابطه عاشقانه را با مانع روبه‌رو می‌کند.

نمونه شاخص این زیرگونه در منظومه «سلامان و ابدال» دیده می‌شود. در این داستان، پادشاه و حکیم، آمیزش با زنان را به این دلیل که باعث غفلت ایشان از امور سلطنتی و مملکتی می‌گردد، کار درستی نمی‌دانند؛ بنابراین زمانی که از عشق شاهزاده که قرار است وارث تاج و تخت باشد مطلع می‌شوند، بر او خرده می‌گیرند و می‌گویند:

رو به معشوقان نابخرد منه افسر دولت ز فرق خود منه
چیست شاهد صورتی پر عار و عیب از هوس نی دامنش پاک و نه جیب (۱۴۰)

و پادشاه کوشش می‌کند فرزندش نیز از وابستگی به زنان و دلبستگی‌های عاشقانه دور بماند. با این حال، سلامان برخلاف این خواست، دلباخته ابدال می‌شود و همین امر، سبب انتقال روایت به مرحله بحران می‌شود.

در ادامه روایت، پادشاه و حکیم برای دور کردن سلامان از این دلبستگی، تدابیر مختلفی به کار می‌گیرند و می‌کوشند او را از این مسیر بازدارند. بدین ترتیب، مخالفت اولیه با اصل ازدواج و پیوند عاطفی، به یکی از عوامل اصلی تأخیر در وصال و پیشبرد حوادث داستان تبدیل می‌شود.

بررسی این روایت نشان می‌دهد که در این زیرگونه، منشأ مانع نه در عوامل بیرونی و نه در ناسازگاری میان عاشق و معشوق، بلکه در نظام فکری یکی از شخصیت‌های اثر قرار دارد. از این رو، کشمکش داستان از تقابل دو نگرش متفاوت نسبت به عشق و ازدواج شکل می‌گیرد.

۳. نتیجه‌گیری

این پژوهش با هدف طبقه‌بندی و تحلیل بن‌مایه «موانع در مسیر وصال عشاق» در منظومه‌های عاشقانه فارسی انجام شد. یافته‌های پژوهش مؤید آن است که این بن‌مایه، یکی از عناصر بنیادین ساختار روایت‌های عاشقانه است که نقش سازنده اصلی در پیشبرد روایت دارد؛ و در همه آثار بررسی شده، با صورت‌ها و کارکردهای گوناگون حضور دارد. وجود مانع، افزون بر ایجاد کشمکش و تعلیق، مسیر روایت را شکل می‌دهد و در پیشبرد داستان نقشی اساسی ایفا می‌کند.

یافته‌های پژوهش نشان داد که موانع در مسیر وصال را می‌توان در هفت گروه اصلی طبقه‌بندی کرد: عشق‌ورزی به محارم، ازدواج‌های برون‌همسری، درخواست ازدواج به آیین، تفاوت‌های اجتماعی و فرهنگی، موانع ناشی از ویژگی‌های فردی، ملاحظات دینی و اخلاقی و مخالفت کلی با ازدواج و پیوند عاطفی. بعضی از این گروه‌ها نیز، بسته به شرایط تاریخی و فرهنگی، زیرگونه‌های متعددی را در بر می‌گیرد و در منظومه‌های مختلف به شیوه‌های متفاوتی نمود یافته است.

تحلیل داده‌ها روشن ساخت که منشأ این موانع یکسان نیست. برخی از آن‌ها، مانند اختلافات سیاسی، طبقاتی و عقیدتی، از شرایط اجتماعی و فرهنگی سرچشمه می‌گیرند؛ برخی دیگر، مانند ترس از عقوبت الهی یا حفظ پاک‌دامنی، ریشه در نظام ارزشی شخصیت‌ها دارند؛ و گروهی نیز، مانند موانع ناشی از ویژگی‌های فردی یا تفاوت‌های نژادی، حاصل برداشت جامعه و دیگر شخصیت‌ها از ویژگی‌های فردی عاشق یا معشوق هستند. از این رو، مانع وصال را نمی‌توان صرفاً عاملی برای به تأخیر افتادن وصال دانست، بلکه این بن‌مایه در هر روایت، متناسب با فضای فرهنگی و فکری اثر، کارکردی متفاوت پیدا می‌کند.

بررسی سیر تحول این بن‌مایه نیز نشان داد که برخی از گونه‌های آن، ریشه در روایت‌های اساطیری و تاریخی دارند و در دوره‌های بعد، ضمن حفظ هسته اصلی خود، متناسب با دگرگونی‌های فرهنگی، دینی و اجتماعی، صورت‌های تازه‌ای

یافته‌اند. در نتیجه، تحول بن‌مایه موانع وصال، بازتابی از تحول نگرش جامعه نسبت به عشق، ازدواج، خانواده و روابط انسانی در دوره‌های مختلف ادبیات فارسی است.

در مجموع، می‌توان نتیجه گرفت که بن‌مایه «موانع در مسیر وصال عشاق» تنها یکی از عناصر روایی منظومه‌های عاشقانه نیست، بلکه از مهم‌ترین عوامل سازمان‌دهنده ساختار این آثار به شمار می‌آید. طبقه‌بندی و تحلیل این بن‌مایه، افزون بر روشن ساختن ساختار روایت‌های عاشقانه، زمینه را برای مطالعات تطبیقی درباره تحول بن‌مایه‌ها و تأثیر متقابل فرهنگ‌ها در ادبیات فارسی فراهم می‌کند.

با وجود نتایج به‌دست‌آمده، این پژوهش به منظومه‌های عاشقانه فارسی محدود بوده است؛ از این‌رو، بررسی این بن‌مایه در دیگر گونه‌های ادبی و نیز مقایسه آن با سنت‌های روایی سایر فرهنگ‌ها می‌تواند موضوع پژوهش‌های آینده باشد.

منابع

- بارتلمه، کریستیان. (۱۳۲۷)، *زن در حقوق ساسانی*. ترجمه ناصرالدین صاحب‌الزمانی، تهران: مؤسسه مطبوعاتی عطایی.
- پارسانسب، محمد. (۱۳۸۸)، «بن‌مایه: تعاریف، گونه‌ها، کارکردها و...». *فصلنامه نقد ادبی*، سال ۱، ش ۵، صص ۷-۴۰.
- <https://dor.isc.ac/dor/20.1001.1.20080360.1388.2.5.3.4>
- پراپ، ولادیمیر. (۱۳۶۸)، *ریخت‌شناسی قصه‌های پریان*. مترجم فریدون بدره‌ای، تهران: انتشارات توس.
- تفضلی، احمد. (۱۳۷۶)، *تاریخ ادبیات ایران پیش از اسلام*. به کوشش ژاله آموزگار، تهران: سخن.
- جامی، عبدالرحمان. (۱۳۶۲)، *یوسف و زلیخا*. به کوشش نادر وزین پور، تهران: امیرکبیر.
- (۱۳۷۶)، *مثنوی سلمان و ابسال*. تصحیح و تعلیق زهرا مهاجری، چاپ اول، تهران: نشر نی.
- زرشناس، زهره. (۱۳۸۴)، *میراث ادب روایی در ایران باستان*. تهران: دفتر پژوهش‌های فرهنگی.
- سواجی، سلمان. (۱۳۴۸)، *جمشید و خورشید*. به اهتمام ج.پ. آسموسن و فریدون وهمن، تهران: بنگاه ترجمه و نشر کتاب.
- صافی، محمد. (۱۳۸۸)، *بهرام و گل‌اندام*. به کوشش حسن ذوالفقاری و پرویز ارسطو، تهران: چشمه.
- عنصری، ابوالقاسم حسن بن احمد. (۱۹۶۷)، *وامق و عذرا*. با مقدمه دکتر مولوی و به سعی و اهتمام احمد ربانی، انتشارات دانشگاه پنجاب.
- عیوقی. (۱۳۴۳)، *ورقه و گل‌شاه*، به اهتمام ذبیح‌الله صفا، تهران: دانشگاه تهران.
- فردوسی، ابوالقاسم. (۱۳۷۸)، *شاهنامه*. نسخه ۹ جلدی، زیر نظر ع. نوشین، تهران: انتشارات ققنوس.
- گرگانی، فخرالدین اسعد. (۱۳۳۷)، *ویس و رامین*. به اهتمام محمدجعفر محجوب، تهران: ابن‌سینا.
- مشکور، محمدجواد. (۱۳۲۹)، *کارنامه اردشیر بابکان*. تهران: چاپخانه دانش.
- نظامی گنجوی. (۱۳۳۳)، *خسرو و شیرین*. به اهتمام وحید دستگردی، چ ۲، تهران: انتشارات ابن‌سینا.
- (۱۳۷۶)، *لیلی و مجنون*. به کوشش سعید حمیدیان، چاپ اول، تهران: قطره.
- ناشناس. (۱۳۹۷)، *حیدرپیگ و سمنبر*. تصحیح و مقدمه نجمه دری و حسن ذوالفقاری، تهران: نشر خاموش.